

TINDAK TUTUR SAJRONE PACATURAN KRU BIS MALANGAN (JURUSAN SURABAYA-MALANG)

Arung Jene Rimbawan

Pembimbing: Dr. Surana, S.S, M.Hum.

S-1 Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, FBS, UNESA (arungjenerimbawan@gmail.com)

Abstrak ABSTRAK

Tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang minangka salah sawijine tindak tutur direktif sing isih ngrembaka lan asring ditindakake dening kru bis mligine jalur Surabaya-Malang. Dhasar panliten iki yaiku ngenani tuturan sing ana sajrone pacaturan antarane kru bis Malang. Ancas panliten iki yaiku ngandharake apa wae jinise tuturan sing ana sajrone pacaturan kru bis Malang lan uga pananggape mitra tutur sajrone pacaturan kasebut. Paedah teoritis panliten iki yaiku bisa menehi sumbangsih marang sintaksi Jawa mligine ngenani jinis tuturan lan pananggape sajrone pacaturan kru bis Malang. Paedah praktise supaya bisa migunani tumrap pasinaon basa, mligine pragmatik.

Panliten iki nggunakake tintingan pragmatik. Teori kang digunakake yaiku teori kang diandharake dening Levinson minangka pangembangane saka teorine Searle. Levinson ngandharake yen tindak tutur ditemtokake kanthi cara kontekstual, sosial, lan kultural sing jangkepe dadi skala jarak sosial, status sosial panutur lan mitra tutur, lan tindak tutur utawa bobot imposisi. Metodhe sing digunakake yaiku metodhe deskriptif kualitatif. Dhata panliten iki dijupuk dening panliti ing lapangan, yaiku ing njero bis nalika mlaku. Sumber dhata saka panliten iki yaiku pacaturane kru bis Malang.

Tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang kaperang dadi loro, yaiku takon lan mrentah. Banjur saka perangan kasebut lageyan kang kerep digunakake dening panutur ana rong perangan, yaiku tindak tutur kanthi blaka, lan tindak tutur kanthi ora blaka. Pananggape mitra tutur kaperang dadi papat yaiku, katampa kanthi pocapan, katampa kanthi solah bawa, katampik kanthi pocapan, lan katampik kanthi solah bawa.

Tembung wigati : Tindak tutur, Pacaturan, Lageyane panutur, Pananggape mitra tutur, Kru Bis Malang.

PURWAKA

1.1 Landhesan Panliten

Basa minangka salah sawijine budaya sing nduweni nilai paling dhuwur ing pakulinane manungsa sing nduweni fungsi minangka alat *komunikasi* antara indhividu siji lan indhividu liyane. Bebrayan nggunakake basa kanggo nggayuh informasi ngenani bab-bab tartamtu sing lagi ngrembaka ing wayah tartamtu. Basa bisa tuwuh amarga kabutuhan manungsa kanggo *komunikasilan* nduweni piguna ing sakabehe pakulinane manungsa. Basa minangka alat *komunikasi* tuwuh lan dibutuhake ing pirang-pirang aspek utamane ing pakulinane manungsa.

Basa digunakake kanggo *komunikasi* nduweni ancas supaya bisa nggayuh *informasi*. *Informasi* minangka salah sawijine bab sing dibutuhake manungsa. Dhata lan kasunyatan sing kinandhut ing *informasi* biasane wis diolah dening

panutur. Bisa ditampa dening mitra tutur kanthi cetha lan padha-padha dimangerteni. Saliyane kuwi, *informasi* nduweni peran penting kanggo nikelake pamikirane manungsa anggene nampain *informasi* supaya bisa rada cerdas, pinter, lan ulet anggone ngolah *informasi*. Banjur, saliyané bisa nggayuh *informasi*, *komunikasi* uga nduweni tujuan utama supaya bisa ngrampungake kabutuhane manungsa.

Informasi minangka salah sawjining *sumber daya* sing wigati organisasi, lan nduweni fungsi kanggo ndudut apa sing kudu dilakoni. (Abdul Kadir, 2003:546). Miturut Burch lan Grudnitski (sajrone Abdul Kadir, 2003:546) kualitas informasi ditamtokake telung babagan, yaiku (1) *relevansi*, (2) *tepat waktu*, dan (3) *akurasi*. Relevansi tegese yenta *informasi* kuwi nduweni guna kanggo ndudut bab sing kudu dilakoni. Tepat waktu tegese *informasi*

teka nalikane dibutuhake, banjur nduweni piguna kanggo njupuk kaputusan.. Akurasi tegese *informasi* kuwi bener, lan kuat dhasare saengga ora bisa disalahake. *Informasi* sing bisa digayuh saka *komunikasi* dilakoni kanthi cara adol-tinuku simbol, tandha-tandha, lan solah bawane manungsa sing asipat *komunikatif*, dadi senajan mitra tutur ora cecaturan karo panutur, dheweke isih bisa nggayuh *informasi* sing cetha lan relevan saka apa sing ditindakake dening panutur. Senajan ora cecaturan, pakulinan antarane panutur lan mitra tutur wis bisa nuwuhake tujuwan saka *komunikasi*, yaiku ngrampungake kabutuhan manungsa. Blomfield (sajrone Sumarsono dan Pertana Paina, 2002: 18) ngandharake pacaturan antarane panutur lan mitra tutur nduweni syarat kanthi konteks situasi tutur sing cetha, yaiku ing ngendi *komunikasi* kuwi ditindakake, sapa sing dadi mitra tutur, apa ancas saka pacaturane, dudutan, pesen, lan alat sing digunakake sajrone prastawa *komunikasi*.

Tindak Tutur Sajrone Pacaturan Kru Bis Malang (sabanjuren TTSPKBM) minangka parwujudan basa bisa nggayuh *informasi*. Pacaturan antarane kru bis kuwi nduweni struktur sing ora jangkep amarga wis basa sing digunakake luwih-luwihhe ngandhut kode-kode lan teges dhewe-dhewe. Kode sing diarani yaiku tuladhane tembung parkir yen kanggo bebrayan nduweni teges lagi montor lagi mandeg sing ditinggal dening sopire ing panggonan tartamtu, nanging teges parkir kanggo kru bis nduweni teges aja nyalip amarga ana montor sing lagi mandheg (durung tamtu ditinggal sopire). Panganggone basa sajrone pacaturan antarane kru bis nduweni titikan singkat-singkat, ancane supaya bisa nyekak wektu lan efektif anggone cecaturan amarga padha fokus menyang dalan, mulane akeh istilah-istilah tartamtu kanggo kru bis anggone cecaturan.

Basa sing digunakake dening kru bis nduweni titikan dhewe, lan beda karo basa liyane. Tuladha, kaya pamilihane tembung, istilah kanggo ngarani samubarang tartamtu. Pamilihan tembung-tembung sing asing nduweni faktor sing mangaribawani proses *komunikasi* sajrone pacaturan kuwi mau. Faktor sing mangaribawani proses - *komunikasi* antarane kru bis yaiku panganggone basa, *karakteristik* kahanan, lan *presepsi personal* indhividu. Panganggone basa kuwi mau nduweni

pangaribawa sajrone *komunikasi* antarane kru lan penumpang, kru lan kru sajrone pacaturan dening kru bis Malang. Tuladha tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang sing nduweni pamilihan tembung lan basa sing wis *disepakati* antarane kru kayata tuladha ing ngisor iki:

- (1) P : Panda 39 apa mlaku?
'Panda 39 apa jalan?'
- MT : Mlayu wae liwat dhuwur, 69 jelas playon iki.
'Lari saja lewat atas, 69 jelas lari juga'
- P : Oyisam
'Iya mas'

Adhedhasar tuladha ing ndhuwur bisa dimangerteni panutur takon marang mitra tutur nggunakake basa utawa istilah sing wis dimangerteni dening panutur lan mitra tutur, nanging durung tamtu bisa dimangerteni wong awam. Teges saka pitakonan kuwi yaiku panutur nakokake bis restu panda kanthi plat akhir 39 dina kuwi mlaku apa ora.

Teori tindak tutur kang kaping pisan yaiku teori tindak tutur miturut Austin (sajrone Nababan, 1987:18) kang merang tindak tutur dadi telu, ilokusi, perlokusi, lan lokusi. Austin (sajrone Ibrahim, 1993:129) ngandharake yen tindak tutur ditindhakake adhedhasar kepentingane dhewe, lan nuduhake kalungguhane panutur ing kelompok tartamtu. Miturut Brown & Levinson (1987) tindak tutur kena daya pangaribawa *jarak sosial* (*social distance*, D), *kewenangan relatif* (*relative power*, P), lan tingkat *imposisi* sajrone tuturan (*absolute ranking of imposition*, R). Mula, kanthi jlentrehan ing ndhuwur struktur sosial, kahanan sosial, lan relasi sosial isa menehi pangaribawa marang tindak tutur, semono uga TTSPKBM.

Kanthi jlentrehan ing ndhuwur, panliten iki nggunakake teori saka Austin (1962:703) sing merang tindak tutur dadi telu, (1) lokusi, (2) perlokusi, lan (3) ilokusi. Banjur Searle (sajrone Rahardi, 2003:72) nggolongake tindak tutur ilokusi dadi lima, yaiku (1) asertif, (2) direktif, (3) ekspresif, (4) komisif, lan (5) deklaratif. Panliten tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang kalebu ing ilokusi direktif. Panliten iki saliyane nggunakake teori saka Austin lan Searle uga disengkuyung teori saka Levinson. Levinson (sajrone Chaer, 2010:6) ngandharake yen tindak tutur kasantunan

ditemtokake kanthi cara kontekstual, sosial, lan kultural.

Panliti milih nlinti bis jurusan Malang, utawa jurusan Malang-Surabaya, amarga nduweni penumpang sing apik lan rame sabendinane, uga logat dialek Jawa timuran sing dienggo luwih akrab dirungokake dening panliti tinimbang basa kru bis kulonan, nanging mangko bisa dilebokake pirang-pirang basa kru bis kulonan minangka pambada karo basa kru bis wetanan mligine malangan. Adhedhasar andharan sing wis dijlentrehake, mula panliti bakal nindakake panliten ngenai tindak tutur sajrone pacaturan kru bis malangan, kanthi irah-irahan *Tindak Tutur sajrone pacaturan Kru Bis Malang (tintingan pragmatik)*.

1.2 Underane panliten

Adhedhasar saka lelandhesan panliten bisa didudut underane kang kaya mangkene, yaiku:

- (1) Apa wae jinise tindak tutur kang digunakake kru sajrone nindakake pacaturan antarane kru bis malangan (jurusan Surabaya-Malang)?
- (2) Apa wae jinise pananggape mitra tutur sajrone pacaturan antarane kru bis malangan (jurusan Surabaya-Malang)?

1.3 Tujuwan Panliten

Adhedhasar underan panliten ing dhuwur, tujuwan panliten iki yaiku:

- (1) Ngandharake jinise tindak tutur kang digunakake kru sajrone pacaturan antarane kru bis malangan (jurusan Surabaya-Malang)
- (2) Ngandharake jinise pananggape mitra tutur kang ana sajrone *interaksi* antarane kru bis malangan (jurusan Surabaya-Malang)

METODHE PANLITEN

Bab iki bakal diandharake ancangan kang digawe dhasar panliten. Dene bab iki isine yaiku ancangan panliten, dhata lan sumber dhata, instrumen pengumpulan dhata, tata cara pengumpulan dhata, instrumen panliten, tata cara nintingi dhata, lan tata cara nulis asiling panliten.

3.1 Ancangan Panliten

Ing subbab iki diandharake ngenai titikane panliten sajrone tindak tutur sajrone pacaturan kru

bis Malang. Titikan kuwi kaperang dadi loro, yaiku jinise panliten lan sipate panliten.

3.2 Jinise Panliten

Panliten iki kalebu panliten basa sing nggunakake panliten kualitatif. Kualitatif yaiku panliten kanggo mangerteni *fenomena* ngenani apa sing dialami dening *subjek* panliten kayata solah bawa, *persepsi*, *motivasi*, *tumindak* lan sapanunggal, kanthi cara *holistik*, lan kanthi cara deskripsi kanthi wujud tembung, lan basa ing sawijine konteks, mligine sing alamiah lan nganggo maneka warna metode alamiah (Moleong, 2009:6) Metodhe panliten iki uga menehi kawigaten marang dhata alamiah, dhata kang nduweni gegayutan klawan konteks kahanane. Sajrone panliten iki, bakal awujud panliten diskriptif kanggo nggambarake kahanan kanthi luwih objektif. Panliten iki sejatine tumindak ilmiah kanggo ngumpulake dhata.

Panliten iki dirasa gathuk karo kekarepane panliti. Panliten tindak tutur sajrone pacaturan kru bis malangan (Surabaya-Malang) iki bakal njlentrehake kahanan basa kanthi apa anane. Dhata-dhata asil saka rekaman, *pengamatan*, wawancara, lan asil tertulis mengko dianalisis, ditegesi, lan didudut.

3.3 Sipate Panliten

Panliten kualitatif ora nggunakake angka, ing kene tegese ora nggunakake dhata statistik utawa rumus-rumus modhel matematika. Panliten kualitatif nggunakake tembung-tembung utawa ukara-ukara kang ana sesambungane karo objek kang diteliti. Panliten tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang iki nggunakake dhata kang alami, amarga ora direncanakake sadurunge, Panliten iki uga bisa diarani panliten lapangan, amarga ditindhakake ing lapangan kanthi alami.

3.4 Sumber Dhata lan Dhata Panliten

Sumber dhata lan dhata panliten minangka peranan kang ora bisa diilangi. Perangan iki wigati banget kanggo njangkepi panliten, amarga yen ora ana dhata mula panliten ora bisa mlaku, saka dhata kuwi mangko banjur dianalisis lan bisa tuwuh dudutan sing dikarepake dening panliti. Sumber dhata lan dhata bakal diandharake ing ngisor iki.

3.5 Sumber Dhata

Sumber dhata sajrone panliten iki arupa pacaturan saben dina antarane kru bis malangan, utawa *interaksi* antarane kru bis malangan. Sajrone pacaturan kuwi mau bakal bisa dijupuk basa-basa pakulinan sing digunakake dening kru bis malangan kuwi mau.

3.6 Dhata Panliten

Panliten iki nggunakake dhata primer utawa dhata utama. Dhata primere yaiku arupa basa sing digunakake dening kru bis Malang. Saka pacaturan keu uga bisa dijupuk *slang*, istilah, lan singkatan-singkatan sing gegayutan karo basa kru bis malangan saengga bisa digoleki jinis tindak tutur lan fungsi tuturan sajrone pacaturan kru bis malangan.

3.7 Instrumen Panliten

Miturut Sugiyono (2012:102) instrumen panliten yaiku sawijine alat kanggo ngukur fenomena alam utawa sosial apa kang bakal diamati. Instrumen panliten kang digunakake sajrone panliten iki ana loro, yaiku intrumen utama lan panyengkuyung. Intrumen utama yaiku panliti, uga subyek panliten yaiku kru bis Malang. Panliti dadi instrumen utama amarga panliti kang golek dhata, nganalisis dhata, lan nulis asil analisis dhata. Sakabehe panliten iki gumantung panliti saka anggone nliiti subyek panliten. Subyek panliten ing panliten iki minangka pawongan sing ngandharake kontek-konteks kang gegayutan karo tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang.

Intrumen panyengkuyung ing panliten iki yaiku *blocknote* lan *handphone* kanggo nulis pacaturan antarane kru bis. *Handphone* kanggo nulis ing aplikasi cathetan, *handphone* mung dienggo nalika ora nggawa buku cathetan, banjur *blocknote* (buku cilik) lan pulpen kanggo nyathet asil pacaturan, uga komputer/laptop kanggo nggarap lan nulis asil analisis dhata pacaturan kru bis Malang.

3.8 Tatacara Nglumpukake Dhata

Dhata ing panliten dijupuk kanthi cara nggunakake metodhe nyemak kanthi cara teknik *sadap*, lan teknik nyathet. Metodhe nyemak digunakake amarga bab iki sesambungane karo panyemakan marang panganggone basa

(Sudaryanto,1993:2). Teknik *sadap* yaiku teknik sing digunakake kango ngolehake dhata kanthi cara nyadap tuturan, nanging sing pawongan *disadap* ora mangerteni (Sudaryanto,1993:5). Sajrone panliten iki, teknik *sadap* digunakake kango ngrekam dhata tuturan panutur, ning ora dimangerteni karo panutur. Panutur sing dimaksud sajrone tuturan iki yaiku para kru bis malangan (Surabaya – Malang).

Cethane rembug tatacara nglumpukake dhata kaya mangkene:

- (1) Teknik ngrungokake yaiku panliti njinggleng lan ngrungokake kru bis cecaturan nalika ing ndhuwur bis sing lagi mlaku, banjur ditulis menyang buku cathetan utawa aplikasi cathetan ing *handphone*.
- (2) Panliti merang dhata-dhata sing slaras karo underane panliten.
- (3) Dhata sing wis slaras banjur diperang miturut jinis tindak tutur lan jinis pananggap sing paling akeh digunakake lan ditulis menyang kartu dhata.

Dhata sing wis dijupuk bisa ditulis kanthi cara nggunakake kartu dhata. Kartu dhata iki mangko bakal diwenenhi kode-kode arupa nomer urut-urutan tuturane kru bis. Ancase, kartu dhata iki supaya bisa nggampangake panliti anggone ngecek lan nglasifikasi dhata

Tuladha panganggone kartu dhata :

S : Sikile abot M : Anyar berarti (TKBM)
--

Kartu dhata

Katrangan:

Dhata ing kartu kasebut dijupuk saka pacaturan antarane sopir lan mandhor ing *shelter* arah Malang. Tegese sikile abot yaiku, sopir ngandhani mandhoran yen kampase abot, banjur mandhoran menehi respon yen koplange anyar tegese kopleng persenelin lagi wae diganti. Dhata panliten sing wis direkam kuwi ditulis lan dipantha-pantha manut karo klasifikasine, banjur dianalisis. *TKBM yaiku Tuturan Kru Bis Malang – A nuduhake *operator* , Akas.

3.8 Tatacara Ngandharake Dhata

Dhata sing dianalisis ing panliten iki awujud tuturan sing digunakake dening para kru

bis Malang. Metodhe sing digunakake supaya bisa mangerteni dheskripsi ngenani tindak tutur sing digunakake ing *interaksi* kasebut arupa teknik metodhe *padan*. Metodhe *padan* yaiku metodhe sing piranti kanggo nemtokake ana ing njabane basa, bebas, lan ora dadi perangan saka basa kasebut (Sudaryanto, 1993:13). Kanthi cara khusus, panliten iki nggunakake sub-metodhe *padan* pragmatis lan metodhe *reduksi* dhata, sing digunakake kanggo nganalisis makna lan maksud-maksud tindak tutur sing ana sajrone pacaturan kru bis Malang lan kanggo ngurangi dhata sing dianggep ora diperlukake. Metodhe *padan* iki diwujudake kanthi teknik *pilah unsur* panantu kanthi daya *pilah pragmatik* (Sudaryanto, 1993:21). Banjur bisa

ANDHARAN ASILE PANLITEN

Ing andharan iki ngandharake dhata saka asile panliten. Dhata kang dijlentrehake trep karo punjere panliten kang ana ing tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang. Dhata kang wis diandharake bakal dijlentrehake trep karo pitakonan kang ana ing punjere panliten kaya ing ngisor iki.

4.1 Jinise Tindak Tutur sajrone Pacaturan Kru Bis Malang

Jinise tindak tutur ilokusi diperang dadi loro yaiku takon lan mrentah. Ngunakake Teorine Levinson.

4.1.1 Tindak Tutur Takon sajrone Pacaturan Kru Bis Malang

Tindak tutur takon sajrone pacaturan kru bis Malang yaiku panutur kandha samubarang kang kudu ditindakake dening mitra tutur. Tindak tutur takon nduweni teges yen panutur njaluk marang mitra tutur supaya menehi informasi tartamtu. Adhedhasar titikane yaiku, pola intonasi ukara pitakon nduweni tandha (?). Titikan liyane yaiku panganggane tetembungan kayata: apa, sapa, kapan, piye, lan sapanungale. (Yahya, 2013:40).

4.1.1.1 Tindak Tutur Takon kanthi Blaka

Takon kanthi cara blaka yaiku ngomong sanyatane lan saperlune, tanpa ana omongan liyane sing ora dibutuhake. Blaka miturut Rustono

dimangerteni sing sajrone panliten iki bakal digoleki makna lan maksud tuturane, banjur bisa diklompokne adhedhasar fungsi lan jinis tuturan kuwi mau. Metodhe *reduksi* dhata digunakake kanggo najemake, nggolongake, ngarahna, lan mbuwang sing ora butuh, lan ngorganisir dhata kanthi cara tartamtu saengga bisa didudut asile (Milles lan Michale Hubberman, 1992:16).

Sugiyono (2008:244) ngandharake yen dhata-dhata kang wis diklumpukake banjur diurutake luwih dhisik kanthi awujud pola, kategori, unit-unite, andharan banjur disinaoni lan nggawe dudutan, saengga gampang dimangerteni dening panliti uga pawongane liya.

(1999:42) tindak tutur blaka yaiku apa sing dikarepake padha karo makna tetembungan sing nyusun tuturan kasebut.

- (1) P : Isi pora?
'Isi tidak?'
- MT : Lumayan, rata bangku
'Lumayan, rata bangku'

Konteks (S-UE-NG/T-UT-NG-KD: ora resmi)

Dhata (1) ing dhuwur katindakake dening sopir, umur enom nalika ngetem. Mitra tutur yaiku tower, umur tuwa uga nalika ngetem. Relasi sosiale saka panutur lan mitra tutur yaiku relasi raket, dene kahanan sosial ora resmi.

Dhata (1) dumadi nalika wayah awan lan ngetem ing halte arteri Porong, panutur takon marang mitra tutur pira isi penumpang sing wis ana neng njero bis, pacaturan iki kadadayaan nalika sopir neng warung pinggir halte kango nunggu penumpang. Amarga yen wis rata bangku panutur banjur munggah bis lan ninggalake halte kuwi mau. TTSPKBM (1) tata cara medharake yaiku blaka langsung kanthi pocapan. Cara blaka dipilih dening panutur supaya mitra tutur luwih gampang anggone nampa kekarepane panutur tanpa abang-abang lambe utawa ngomong sanyatane. Cara blaka dipilih dening panutur kanggo ngedohi salah tanpa tumrap mitra tutur. Cara blaka uga dituduhake anane tembung *pira lan pora*. Tata cara kang digunakake sajrone dhata kasebut yaiku cara langsung, tegese kekarepane panutur langsung

tumuju marang mitra tutur tanpa anane wong katelu. Panutur ing dhata (1) sejatine nduweni umur sing luwih enom tinimbang mitra tutur, amarga umur sing luwih enom kuwi, adate panutur kudu nggunakake basa krama lan nimbali mitra tuture kanthi tembung pak, ananging amarga relasi kerja sing wis raket lan uga ing dalan kabeh dianggep sedulur, mula panutur ora sungkan nalika ngomong nggunakake basa ngoko lan ora nimbali pak. Wujud ukara TTSPKBM ing dhuwur yaiku ukara pitakon, dene relasi raket njalari basa kang digunakake basa ngoko. Dene kahanan saka dhata (1) ing dhuwur yaiku kahanan ora resmi.

4.1.1.2 Tindak Tutur Takon kanthi Ora Blaka

Tindak tutur takon kanthi cara ora blaka yaiku pacaturan sing tujuwane sengaja didhelikake ing sawalike rerakiting tetembungan utawa ukara kanthi nggatekake konteks tartamtu. Ora blaka miturut Rustono (1999:45) yaiku tuturan sing ora padha karo makna tetembungan sing nyusun.

- (2) P : Sampeyan gak isi solar ta? Tur ya kok kalem, mbalap wae.
'*Anda tidak mengisi solar ta? Kok jalannya kalem, balap saja*'
- MT : Ora alon wae, mesisan ngenteni sing ngarep rada adoh.
'*Tidak, pelan saja, sekalian nunggu yang depan agak jauh*'
- P : Kebelet iloo lek.
'*Kebelet ini loo*'
- MT : Ooo ncene arek, ya sik nek ana pom minggir.
'*Ooo dasar bocah, ya tunggu nanti jika ada pom minggir.*'

Konteks (K-UE-BM/S-UE-BM-KR: ora resmi)

Dene dhata (2) katindakake dening kernet, umur enom, wayah bis mlaku. Mitra tuture yaiku sopir, umur enom, lan wayah bis mlaku. Relasi sosial antarane panutur lan mitra tutur yaiku kru sak bis utawa relasi raket.

Lageyane panutur ora blaka sajrone dhata (2) dumadi nalika wayah awan. Panutur ing dhata (2) nggunakake konteks liya kanggo takon marang mitra tuture. Dhata (2) kadaeyan nalika wayah awan ing Purwosari. Panutur ing dhata iki sajak sungkan semu isin, amarga saka ukara 'sampeyan gak isi solar

ta?tur ya kok kalem, mbalap wae' kapasitas panutur minangka kernet ora nduweni hak kanggo takon babagan kaya mangkene, tur ya dudu adate, mulane maksud saka panutur yaiku dheweke kebelet, nanging isin arep ngomong langsung menyang mitra tutur utawa ndelikakae maksud utama saka tujuwane kuwi mau, dadi ukara mampir pom nduweni maksud apa ora mampir wc, paling ora kaya mangkono. TTSPKBM (2) tata cara medharake yaiku ora blaka kanthi pocapan. Cara ora blaka digunakake dening panutur supaya mitra tutur ora rumangsa yen arep ditakoni samubarang, lan uga bisa nuduhake rasa sungkan saka panutur. Cara ora blaka biasane dilakoni dening wong sing nduweni relasi ora raket, nanging bisa uga dilakoni dening wong sing wis nduweni relasi raket, nanging ngenani samubarang tartamtu kudu diucapke kanthi cara ora blaka, supaya luwih ngregani lan ora katon meksa marang mitra tutur ding ditakoni. Cara ora blaka sajrone dhata (2) dituduhake anane ukara 'sampeyan gak isi solar ta?'. Tata cara kang digunakake sajrone dhata kasebut yaiku cara langsung, tegese kekarepane panutur langsung tumuju marang wong sing diajak guneman tanpa lumantar wong katelu. Wujud ukara TTSPKBM ing dhuwur yaiku ukara takon, dene relasi raket njalari basa kang digunakake basa ngoko. Kahanan sosial saka dhata (2) yaiku kahanan sosial ora resmi.

4.1.2 Tindak Tutur Mrentah sajrone Pacaturan Kru Bis Malang

Tindak tutur mrentah sajrone pacaturan kru bis malangan yaiku panutur kandha samubarang kang kudu ditindakake dening mitra tutur. Direktif mrentah miturut Prayitno (sajrone Kristanti, 2014:14) yaiku tuturan sing nduweni teges mrentah marang mitra tutur supaya nindhakake samubarang.

4.1.2.1 Tindak Tutur Mrentah kanthi Blaka

Tindak tutur mrentah sajrone pacaturan kru bis malangan yaiku panutur kandha samubarang kang kudu ditindakake dening mitra tutur. Mrentah kanthi cara blaka yaiku ngomong sanyatane lan saperlune, tanpa ana omongan liyane sing ora dibutuhake.

- (3) MT : Alot
'*Alot*'

- P : Nomer loro sik
'Nomer dua dulu'
MT : Oiya
'Oiya'
P : Wis wayahe
'Sudah waktunya'

Konteks (S-UE-NG/K-UE-NG-KR: ora resmi)

Dhata (3) ditindakake dening sopir, umur enom wayah ngetem. Mitra tuture kernet, umur enom, lan wayah ngetem. Sesambungan panutur lan mitra tutur yaiku kru sak bis utawa relasi raket, dene kahanane yaiku ora resmi.

Dhata (3) dumadi nalika wayah awan lan bis arep melbu menyang *shelter* ing terminal Bungurasih. Mitra tutur nalika iku lungguh ing kursi sopir lan arep nglakokake bis supaya maju lan melu antri ing *shelter* amarga sadurunge parkir ana ing mburine *shelter*. Kernet kangelan ngoper perseneling saka N menyang 1, mula dheweke sambat alot menyang panutur sing nalika iku lagi dandan sakbare adus. Mangerteni yen perseneling rada alot, panutur mrentahake mitra tutur supaya langsung wae ngoper menyang 2, amarga sawangane 1 rada alot lan yen biasa ora bakal isa. TTSPKBM iki ditindakake kanthi cara blaka langsung. Blaka ditindakake kanthi anane tembung panandha '*langsung-langsung*' lan '*nomer loro sik*'. Cara blaka dipilih dening panutur supaya mitra tutur luwih gampang anggone nampa kekarepane panutur tanpa abang-abang lambe utawa ngomong sanyatane, lan ngedohi salah tanpa tumrap mitra tuture. Cara kang digunakake dening panutur marang mitra tuture iki nggunakake cara langsung. Cara langsung yaiku kekarepane panutur langsung tumuju marang mitra tutur tanpa anane wong katelu. TTSPKBM (3) tata cara medharake yaiku blaka langsung kanthi pocapan. Wujud ukara TTSPKBM ing dhuwur yaiku ukara pakon, dene relasi raket njalari basa kang digunakake basa ngoko. Dene kahanan saka dhata (3) ing dhuwur yaiku kahanan ora resmi.

4.1.2.1 Tindak Tutur Mrentah kanthi Ora Blaka

Tindak tutur mrentah sajrone pacaturan kru bis malangan kanthi cara ora blaka yaiku pacaturan sing tujuwane sengaja didhelikake ing sawalike

rerakiting tetembungan utawa ukara kanthi nggatekake konteks tartamtu.

- (4) P : Raimu kumus-kumus ngono he?
'Wajahmu kusut begitu he?'
MT : Gak ngono
'Nggak gitu'
P : Ngaca a. Adus kana.
'Ngacalah, Mandi sana'
MT : Haha, ya ya
'Haha, ya ya'

Konteks (S-UE-BM/K-UE-BM-KR: ora resmi)

Sajrone dhata (4) ing ndhuwur katindakake sopir, umur enom, nalika bis mlaku. Mitra tuture kernet, umur enom, lan nalika bis mlaku. Sesambungan panutur lan mitra tutur yaiku sesambungan kang raket utawa sak kru, dene kahanane ora resmi

Dhata ing ndhuwur dumadi wayah sore ing dalan metu saka terminal Bungurasih. Cecaturan ing ndhuwur kadadeyan sawise panutur ndeleng bis sumber selamat sing ana neng sandhinge, kaca ngarep bis sumber kuwi akeh banget boneka-boneka lan *banner* gedhe, sawise noleh menyang bis sumber kuwi, panutur kandha marang mitra tutur yen bise dhewe dipasang boneka kaya-kaya katon rame, lan uga bisa kanggo titikane penumpang sing wis dad langganan, mula saka iku panutur mentah marang mitra tutur supaya golek boneka sing dikarepake kanggo dipasang ing kaca ngarep. Cara ora blaka ing kene dititiki kanthi ukara '*he, boneka-boneka nek sumber ngono pira ya*'. Ukara kuwi bisa kanggo titikan amarga ing kene panutur mrentah marang mitra tuture kanthi abang-abang lambe. Cara ora blaka dienggo panutur supaya luwih ngregani mitra tutur sing isih dikongkon nggolek bonekae kuwi. Dhata (4) iki nggunakake cara langsung sing tegese yaiku panutur lan mitra tutur anggone tuturan ora nggunakake wong katelu utawa wong liya, nanging langsung tumuju marang wong sing diajak guneman. Relasi sak kru bis kang raket sajrone dhata ing ndhuwur sing nyebabake basa kang digunakake basa ngoko lan kahanane yaiku ora resmi.

4.1.2.2 Jinise Pananggape Mitra Tutur sajrone Pacaturan Kru Bis Malang

Tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang adhedhasar pananggape mitra tutur

diperang dadi papat, yaiku TTSPKBM kang katampa kanthi pocapan, TTSPKBM kang katampa kanthi solah bawa. TTSPKBM kang katampik kanthi pocapan, lan TTSPKBM kang katampik kanthi solah bawa.

4.2.1 Tindak Tutur Sajrone Pacaturan Kru Bis Malang kang Katampa kanthi Pocapan

TTSPKBM kang katampa kanthi pocapan yaiku pitakonan lan prentahe panutur marang mitra tutur kuwi diwangsul nggunakake pocapan, sawise diwangsul kanthi pocapan, mitra tutur nindakake apa kang dikarepake dening panutur. Titikane yaiku anane tembung 'iya' kanggo mangsul pitakon lan prentahe panutur.

- (5) P : Malinda katon mlaku ta?
 'Malinda terlihat jalan ta?'
 MT : Tidak, lagi wae mlaku parwisian.
 'Tidak, baru saja jalan pariwisata'

Konteks (S-UE-BM/K-UE-BM-KR: ora resmi)

Dhata (5) tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang ditindakake dening sopir, umur enom, lan nalika bis mlaku. Mitra tutur kernet, umur enom, lan nalika bis mlaku. Sesambungan panutur lan mitra tutur yaiku kru sak bis utawa relasi raket, dene kahanane yaiku ora resmi.

Sajrone dhata (5) dumadi nalika wayah sore ing tol Waru-Sidoarjo, wektu iku panutur lagi wae oleh telpon yen ana calon penumpang sing ngenteni ing halte Porong, mangerteni ana penumpang, panutur luwih jelas bakal milih njupuk penumpang kuwi tinimbang liwat tol panjang, mula dhewkw takon marang mitra tutur kanggo mastekakae apa malinda sing mlaku neng mburine dina iku ana apa ora. Mitra tutur nanggepi yen malinda ora mlaku, amarga nalika panutur takon, ora let suwe mitra tutur nelpon kancane sing dadi kru neng malinda kuwi mau, lan diwenahi info yen saiki lagi mlaku wisata.. Pananggape mitra tutur nampa kanthi pocapan sajrone dhata (5) dituduhake kanthi anane ukara 'tidak, lagi wae mlaku parwisian' lan 'budhalkan, wis isa nutup'. Panutur ing dhata (5) tata cara medharake kanthi cara blaka. Saengga mitra tutur langsung tanggap lan menehi wangsulan tumrap pitakone panutur. Tata cara kang digunakake yaiku tata cara langsung, tegese kekarepane panutur langsung tumuju marang mitra tutur tanpa anane

wong katelu. Wujud ukara sajrone dhata (80) yaiku nggunakake ukara pitakon, dene relasi kang raket njalari basa sing dienggo basa ngoko. Dene kahanane yaiku ora resmi.

4.2.2 Tindak Tutur Sajrone Pacaturan Kru Bis Malang kang Katampa kanthi Solah Bawa

TTSPKBM kang katampa kanthi solah bawa yaiku pitakonan lan prentahe panutur marang mitra tutur kuwi diwangsul kanthi wujud solah bawa. Mitra tutur mangsul apa kang ditakonane utawa nglakoni apa kang diprentahake dening panutur, ora nganggo pocapan nanging nggunakake solah bawa.

- (6) P : Ditarik a?
 'Ditarik ta?'
 MT : -

Konteks (S-UT-BM/K-UE-BM-KR: ora resmi)

Dhata (6) katindakake sopir, umur tuwa, lan nalika bis mlaku. Mitra tutur kernet, umur enom, lan nalika bis mlaku. Sesambungan panutur lan mitra tutur yaiku kru sak bis utawa relasi raket, dene kahanane yaiku ora resmi

TTSPKBM saka dhata (6) ing ndhuwur dumadi nalika awan. Dhata (6) dumadi ing arteri Porong. Nalika iku dalanan mandeg, amarga ana montor tangki kecelakaan. Amarga ngenteni lumayan suwe, panutur takon apa tangki mau ditarik. Ditarik ing kene tegese tangki mau dievakuasi montor liyane, isa padha-padha truk e, utawa malah montor derek. Mitra tutur sing katon jelas menyang kecelakaan kuwi mangsul kanthi solah bawa manthuk wae. Panutur sing paham solah bawane kuwi banjur melu manthuk kaya kaya paham lan rasa penasarane ilang. Pananggape mitra tutur nampa kanthi solah bawa sajrone dhata kasebut bisa dititiki kanthi solah bawane mitra tutur 'sirah manthuk' kanggo nindakake prentahe panutur. Titikan kasebut sing bisa ndhudhuhake lan nggambarake ngenani pananggape mitra tutur tumrap pitakon lan prentahe panutur. Pratandha kasebut nduweni teges yen mitra tutur sarujuk marang prentah panutur lan gelem nindakake. Solah bawa kaya mangkono wis lumrah ing bebrayan lan kabeh pawongan bisa mangerteni. TTSPKBM ditampa kanthi solah bawa bisa dumadu yen panutur lan mitra tutur cecaturan langsung ora

lumantar wong katelu lan sarana piranti liya. Tata cara medharake sajrone dhata (6) yaiku kanthi cara blaka. Blaka tegese yaiku ngomong sanyatane tanpa abang-abang lambe. Tata cara kang digunakake yaiku tata cara langsung, tegese kekarepane panutur langsung tumuju marang mitra tutur tanpa anane wong katelu. Wujud ukara sajrone dhata (6) yaiku nggunakake ukara pitakon, dene relasi kang raket njalari basa sing dienggo basa ngoko. Dene kahanane saka dhata ing ndhuwur yaiku ora resmi.

4.2.3 Tindak Tutur Sajrone Pacaturan Kru Bis Malang kang Katampik kanthi Pocapan

TTSPKBM kang katampik kanthi pocapan yaiku pitakon lan/utawa prentahe panutur marang mitra tutur diwangsuli kanthi pocapan, sawise mangsuli kanthi pocapan mitra tutur ora nindakake apa kang dikarepake dening panutur.

- (7) P : Patenana lampune , ulap
'Matikan lampunya, silau'
MT : Sikana arek amenan
'Sebentar ada pengamen'
P : Gak mari-mari ae
'Kok gak selesai-selesai'
MT : Ya mbuh
'Ya tidak tau'

Konteks (S-UE-BM/K-UE-BM-KR: ora resmi)

Dhata (7) ing ndhuwur katindakake sopir, umur enom, lan nalika bis mlaku. Mitra tuture kernet, umur enom, lan nalika bis mlaku. Sesambungan panutur lan mitra tutur yaiku kru sak bis utawa relasi raket, dene kahanane yaiku ora resmi.

Sajrone dhata (7) kadaedeyan nalika wayah bengi ing Tol Waru arah Surabaya. Nalika iku bise panutur lan mitra tutur kunggahan pengamen saka arteri Porong, lan lampu bis murup, amarga kerasa ulap panutur mrentah marang mitra tuture supaya mateni lampune bis, uga kahanan tol sing peteng bisa nambahi ulape panutur, lan mbebayani. Mitra tutur semaur yen isih ana pengamen, tegese lampune ora dipateni, lan dheweke nampik apa kang dikarepake dening panutur kanthi pocapan. Pananggape mitra tutur nampik kanthi pocapan sajrone dhata (7) bisa dititiki kanthi anane ukara 'halah, ketok ya mlayu' lan sik ana arek amenan'. Rerakiting ukara kasebut bisa dadi titikan amarga saka tembung kasebut bisa gambarake yen ta mitra

tutur ora gelem nindakake kagiyatan kaya dene sing dikarepake dening panutur. Tata cara medharake sajrone dhata (7) yaiku kanthi cara blaka. Blaka tegese yaiku ngomong sanyatane tanpa abang-abang lambe. Tata cara kang digunakake yaiku tata cara langsung, tegese kekarepane panutur langsung tumuju marang mitra tutur tanpa anane wong katelu. Wujud ukara sajrone dhata (7) nggunakake ukara pakon, dene relasi kang raket njalari basa sing dienggo basa ngoko. Dene kahanane saka dhata ing ndhuwur yaiku ora resmi.

4.2.4 Tindak Tutur Sajrone Pacaturan Kru Bis Malang kang Katampik kanthi Solah Bawa

TTSPKBM kang katampik kanthi solah bawa yaiku pitakonan lan prentahe panutur marang mitra tutur kuwi ditampik kanthi wujud solah bawa. Ing kene mitra tutur ora mangsuli apa kang ditakonane utawa ora nglakoni apa kang diprentahake dening panutur, diwangsuli ora nganggo pocapan nanging nggunakake solah bawa.

- (8) P : Kadir gaonok a?
'Kadir tidak ada ta?'
MT : -

Konteks (S-UE-BM/K-UE-BM-KR: ora resmi)

Dhata (8) ing ndhuwur katindakake sopir, umur enom, lan nalika bis mlaku. Mitra tuture kernet, umur enom, lan nalika bis mlaku. Sesambungan panutur lan mitra tutur yaiku kru sak bis utawa relasi raket, dene kahanane yaiku ora resmi.

Tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang (8) dumadi nalika wayah esuk ing Singosari. Panutur katone ngitung sapa wae sing kres karo dheweke nalika kuwi, banjur kaya weruh ana sing kurangm dheweke takon marang mitra tuture bis restu sing disopiri Kadir kok ora katon, apa ora mlaku dina kuwi. Mitra tutur sajak ora semaur nanging solah bawane ndhudhuhake yen mitra tutur ora weruh Kadir mlaku apa ora dina kuwi. Mitra tutur ing dhata iki gedheg-gedhegake sirah pratandha ora weruh tumrap pitakone panutur. Pananggape mitra tutur nampik kanthi solah bawa sajrone dhata (8) dititiki kanthi solah bawane mitra tutur sing gedheg-gedhegake sirah. Solah bawane mitra tutur sing kaya mangkono ndhudhuhake yen mitra tutur ora weruh jawaban

saka pitakone panutur. Wis umum ing bebrayan yen solah bawa sing kaya mangkono nduweni teges ora weruh marang apa kang ditakonanake. Nampik kanthi solah bawa dianggep lumrah yen antarane panutur lan mitra tutur nduweni status kang raket. Tata cara medharake sajrone dhata (8) yaiku kanthi cara blaka. Blaka tegese yaiku ngomong sanyatane tanpa abang-abang lambe. Tata cara kang digunakake yaiku tata cara langsung, tegese kekarepane panutur langsung tumuju marang mitra tutur tanpa anane wong katelu. Wujud ukara sajrone dhata (8) nggunakake ukara pitakon, dene relasi kang raket njalari basa sing dienggo basa ngoko. Dene kahanane saka dhata ing ndhuwur yaiku ora resmi.

PANUTUP

Bab panutup iki kalebu bab kang pungkasan. Bab iki ngandharake ngenani dudutan lan pamrayoga tumrap para pamaca supaya didadekake patuladhan. Andharan kang luwih jangkep ana ing ngisor iki.

5.1 Pamrayoga

Panliten iki mung ngrembug saperangan jinise tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang. Panliten iki pancen isih adoh saka kasampurnan. Jinis-jinis liya saka tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang isih durung kabedhah kanthi rowa, padahal isih akeh jinis tindak tutur sing ana sajrone TTSPKBM iki. Dhata kang kurang jangkep lan bab-bab liya njalari panliten iki isih adoh saka tembung sampurna. Ing kene panliti isih rumangsa akeh kurange. Mula butuh dianakake panliten sing mirunggan babagan tindak tutur sajrone pacaturan kru bis Malang kanthi luwih njlimet.

KAPUSTAKAN

Antunsohono. 1956. *Reringkesaning Paramasastra Djawa*. Djakarta: Penerbit Soejadi Arifin dkk, Syamsul. 1987. *Tipe Kalimat Bahasa Jawa*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan
Austin, J.L. 1962. *How To Do Things with Words*. New York : Oxford University Press
Chaer, Abdul lan Leonie Agustina. 2010. *Sosiolinguistik: Perkenalan Awal*. Jakarta : Rineka Cipta

Chaer, Abdul. 2010. *Kesantunan Berbahasa*. Jakarta : Rineka Cipta
Depdiknas. 2001. *Kamus Besar Bahasa Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka
Djasudarma, T. Fatimah. 1994. *Wacana Pemahaman dan Hubungan Antarunsur*. Bandung: PT Eresco
Ibrahim, Abdul Syukur. 1993. *Kajian Tindak Tutur*. Surabaya: Usaha Nasional
Kementrian Pengajaran Pendidikan dan Keboedajaan. 1946. *Karti Basa*. Jakarta: Kementrian Pengajaran Pendidikan dan Keboedajaan
Kadir, Abdul lan Terra Ch Triwahyuni. 2003. *Pengenalan Teknologi Informasi*. Yogyakarta: Andi
Kridalaksana, Harimurti. 2001. *Kamus Linguistik*. Jakarta. Gramedia Pustaka Umum.
Kristanti, Fitri. 2014. *Tindak Tutur Direktif Dalam Dialog Film "Ketika Cinta Bertasbih" Karya Chaerul Ulum*. (online) (<http://eprints.uny.ac.id/17276/1/Fetri%20Kristanti%2009210144019.pdf>, diunduh 17 Juli 2018).
Leech, Geoffrey. 1993. *Prinsip-Prinsip Pragmatik*. (Terjemahan MDD Oka). Jakarta: Indonesia University Press.
Miles, Matthew B. lan A. Michael Huberman. 1992. *Analisis Data Kualitatif*. Diterjemahne dening Tjeep Rohendi Rohidi. Jakarta: Universitas Indonesia Press
Mulyana. 2005. *Kajian Wacana*. Yogyakarta: Tiara Wacana
Nababan, PWJ. 1987. *Ilmu Pragmatik (Teori dan Penerapannya)*. Jakarta: Proyek Pengembangan Lembaga Tenaga Kependidikan.
Nadar, F. X. 2009. *Pragmatik dan Penelitian Pragmatik*. Yogyakarta: Graha Ilmu
Purwo, Bambang Kuswanti. 1990. *Pragmatik dan Pengajaran Bahasa*. Jogjakarta: Kanisius.
Rustono. 1999. *Pokok-pokok Pragmatik*. Semarang: CV. IKIP Semarang Press.
Sasangka, Sri Satrya Catur Wisnu. 2001. *Paramasastra Gagrag Anyar Basa Jawa*. Jakarta: Yayasan Paramalingua.
Schiffrin, Deborah. 2007. *Ancangan Kajian Wacana*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar (Editor: Abd. Syukur Ibrahim).
Sudaryanto. 1993. *Metodhe dan Aneka Teknik Pengumpulan Data*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
Sugiyono. 2008. *Metode Penelitian Kuantitatif Kualitatif Dan R&D*. Bandung: Alfabeta.
Sumarsono lan Pertama Paina. 2002. *Sosiolinguistik*. Yogyakarta: Sabda.

- Surana, S.S., M.Hum., I Dewa Putu Wijana, S. U. M. A., & Poedjosoedarmo, S. 2015. *Variasi Bahasa Dalam Stiker Humor* (Doctoral dissertation, Universitas Gadjah Mada). (online). (http://etd.repository.ugm.ac.id/index.php?mod=book_detail&sub=BookDetail&act=view&typ=htmlext&buku_id=87892&obyek_id=4&unitid=&jenis_id=), kaakses 5 Juli 2018)
- Susanti, Ratna. Retorika Interpersonal Pragmatik Dalam Tindak Tutur Direktif Antara Dosen Dan Mahasiswa Dalam Kegiatan Akademik (Studi Kasus Di Politeknik Indonusa Surakarta). (Online) ([Http://Jurnal.Uns.Ac.Id/Prosidingprasasti/Article/Download/1628/1514](http://Jurnal.Uns.Ac.Id/Prosidingprasasti/Article/Download/1628/1514). diunduh 18 Juli 2018)
- Tarigan, H.G.1990. *Pengajaran Pragmatik*. Bandung: Angkasa.
- Wijana, I Dewa Putu. 1996. *Dasar- Dasar Pragmatik*. Yogyakarta: Andi Press.
- Wirytinoyo, M. 2006. *Analisis pragmatik dalam penelitian penggunaan bahasa*. *Jurnal Bahasa dan Seni*, 34(2), 153-164. (online) (<http://www.academia.edu/download/41210570/Analisis-Pragmatik-dalam-Penelitian-Penggunaan-Bahasa-Mujiyono-Wiryotinoyo.pdf>), kaakses 5 Juli 2018)
- Yahya, Iwan Khairi. 2013. *Tindak Tutur Direktif Dalam Interaksi Belajar Mengajar Mata Pelajaran Bahasa Dan Sastra Indonesia Di Sma Negeri 1 Mlati Sleman Yogyakarta*. (online). (http://eprints.uny.ac.id/23286/1/Iwan%20Khairi%20Yahya%2008201244_053.pdf), kaunduh 18 Juli 2018)
- Yule, George. 2006. *Pragmatik*. (kajarwakake dening Rombe Mustajab). Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

UNESA
Universitas Negeri Surabaya